

מלחמה ושלום

עורך: שלמה אבינרי

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מלחמה ושלום

מלחמה ושלום

עורך
שלמה אבינרי

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס, פרופ'
שמואל פיינר, ד"ר אמנון רז-קרקוצקין
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכת לשון: רמה זוטא

הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 6-267-227-965-978

מספר קטלוגי 185-591

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תש"ע

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

		פתח דבר
7		מנחם ברינקר
9	מלחמה ושלוש ב'מלחמה ושלוש' לטולסטוי	גבריאל הרמן
23	דמוקרטיה, אימפריה ומלחמה באתונה הקלאסית	אלכסנדר יעקובסון
	התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית: האם	
39	טענו הרומאים כי מלחמותיהם היו מלחמות הגנה?	דלית רום-שילוני
59	אלוהים ואדם במלחמה: תגובות על חורבן הבית הראשון	משה הלינגר
73	מלחמה ושלוש במסורת היהודית: בין אידאליזם לראליזם	אלה לנדאו-טסרון
99	ראשית רעיון הג'יהאד	מנחם מילסון
107	ג'יהאד כיום	אמנון לינדר
121	הליטורגיה של המלחמה בימי הביניים	איוון פרידמן
131	מחוות של פיוס במזרח הלטיני	עזר גת
151	מדוע מלחמה? מניעי הלחימה במצב הטבע האנושי	שלמה אבינרי
171	קונפליקט ו'קץ ההיסטוריה' לפי הגל ומארכס	חדוה בן-ישראל
195	חוזה ורסאי	יאיר אורון
213	ממלחמה לג'נוסייד	אריה י' כוכבי
	פוליטיקה, מוסר והחוק הבין-לאומי בהכנות למשפט	
231	נירנברג	תמר הרמן
	'הלספרטה נדמינו'? גילויי פציפיזם ואנטי-מיליטריזם	
251	ערב הקמת המדינה ולאחריה	יהודה בלוש
283	תרומתו של האו"ם לשמירת השלוש: חזון ומציאות	טל דינגוט-אלכופר
293	התערבויות הומניטריות צבאיות: קוסובו כמשל	מפתח
313		
323		רשימת המשתתפים בקובץ

פתח דבר

המאמרים בקובץ זה מבוססים על הרצאות שניתנו בכנס השנתי ה־30 להיסטוריה, שנערך בירושלים בימים 26–28 ביוני 2006.

בתחילת שנת 2006 החליטה הנהלת החברה ההיסטורית הישראלית לבחור ב'מלחמה ושלום' כנושא הכנס השנתי וביקשה להציגו תוך התבוננות בהיבטים – הגותיים, ספרותיים ודתיים – החורגים מן הדיון השגרתי בנושא זה. יו"ר החברה ההיסטורית, פרופ' מיכאל הד, ביטא בדברי הפתיחה שנשא בכנס את המטרה הכפולה שעמדה לנגד עיני יוזמי הרעיון: מצד אחד לדון בכפל הנושאים – מלחמה ושלום – כהיבטים שלובים זה בזה של ההתפתחות ההיסטורית בכללותה; מצד שני, להציג בפני הקהל הישראלי, שבע המלחמות והקרבות, גם את מקומו של חזון השלום כפי שבא לידי ביטוי בתודעה האנושית לדורותיה. אם מלחמות היו תמיד נושא לכתיבה ספרותית והיסטורית מקדמת דנא – החל בהומרוס, הרודוטוס ותוקידיסס – הרי נושא השלום לא נידון בהיקף ובעומק דומים.

בדברים אלה הייתה גם מקופלת התקווה כי החברה הישראלית – והאזור כולו – ייצאו ממעגל המלחמה, ולכן יש לראות גם בנושא השלום יעד למחקר ולהגות. משאלה זו לא נתמלאה, שכן זמן קצר לאחר קיום הכנס נגררה לישראל למלחמת לבנון השנייה, ובין קיום הכנס לפרסום הקובץ התרחשה גם המלחמה בעזה. מבחינה זו ניתן לקוות כי התובנות שהועלו בכנס – ועתה בקובץ – עשויות לשמש בסיס להבנה מעמיקה ומאובחנת יותר של הבעיות הכרוכות לא רק במלחמות אלא גם במעבר אל מעבר להן. לא במקרה נפתח הכנס בהרצאתו המקיפה של פרופ' מנחם ברינקר על ספרו של טולסטוי 'מלחמה ושלום'. בהרצאה באה לידי ביטוי המתיחות הפנימית בין סלידתו של טולסטוי מן המלחמה והאלימות המתלווה אליה לבין הכרתו בדבר התפקיד שהיא ממלאת במהלך ההיסטוריה האנושית. מתיחות זו מלווה גם את מרבית ההרצאות שנישאו בכנס והמכוננות בקובץ זה: מצד אחד ברור כי גינוי גרידא של המלחמה מנקודת השקפה מוסרית והומניסטית, ככל שיהא מקובל בוודאי כיום, אינו מתמודד עם מקומן של המלחמות בהיסטוריה ועם ההצדקות השונות – דתיות, לאומיות, חברתיות או אחרות – שניתנו להן. אף הצדקתן של מהפכות בשמם של אידאלים חברתיים אינו יכול להתעלם מממד האלימות המשותף להן ולמלחמות קונבנציונליות. במקביל נידונו בכנס גם הניסיונות שנעשו, בעבר ובהווה, למתן את אימי המלחמה ולנסות למצוא דרכים לא־אלימות לפתרון סכסוכים וליישובם. לנוכח המציאות

הנוכחית של המלחמות עקובות הדם ביוגוסלביה־לשעבר, רצח־העם ברואנדה וזה הממשיך להתרחש גם עתה בדארפור, קשה לומר כי ניסיונות אלה הצליחו: יחד עם זאת הם מהווים חלק מן הארג המורכב של מלחמה ושלום המלווה את ההיסטוריה האנושית, ויש בהם כדי לפתוח חלון של תקווה לעתיד טוב יותר, גם אם יתמהמה.

במסגרת הכנס נערכה בסימטק ירושלים גם הקרנה מיוחדת של הסרט 'חג מולד שמח' (Joyeux Noël), בבימויו של כריסטיאן קריון, המבוסס על אירוע שהתרחש בתחילת מלחמת העולם הראשונה, כאשר חיילים צרפתים, בריטים וגרמנים קיימו הפסקת אש ספונטנית בחג המולד הראשון של המלחמה. הסרט מצליח להתעלות מעל לסיטואציות הפוליטיות של המלחמה ולהראות את חיילי הצבאות השונים, משני צדי קווי החפירות, באנושיותם – גם תוך כדי אימי המלחמה.

ברצוני להודות למרכז זלמן שזר, ובייחוד למנכ"ל צבי יקותיאל, על הסיוע בהכנת הכנס, וכן לשאר חברי הוועדה המארגנת: פרופ' גבריאל בן־דוד (אוניברסיטת חיפה), פרופ' חדוה בן־ישראל (האוניברסיטה העברית), פרופ' תמר הרמן (האוניברסיטה הפתוחה), פרופ' יאיר זקוביץ (האוניברסיטה העברית), ד"ר אלכסנדר יעקובסון (האוניברסיטה העברית) ופרופ' איון פרידמן (אוניברסיטת בר־אילן). תודה מיוחדת נתונה לרכות הוועדה, טובי וייס ולרכות המערכת, טליה יקיר. העורכת הלשונית רמה זוטא התמודדה בהצלחה וברגישות עם בעיות לא פשוטות של עריכה, ועל כך שלוחה לה תודתם של כל משתתפי הקובץ. שלמי תודה ליחזקאל חובב, ששקד על התקנת הספר לדפוס.

ומעל לכולם – תודה למרצים, שטרחו והעלו את דבריהם על הכתב, ולמשתתפי הכנס שליוו את ההרצאות בדיונים ובהערות שהאירו את עיני כולנו.

ש"א

מלחמה ושלום ב'מלחמה ושלום' לטולסטוי

מנחם ברינקר

א. מבוא

מספר פרטים ביוגרפיים בחיי ל"נ טולסטוי יקלו עלינו להבין את אופן ההצגה של מלחמה ושלום ביצירתו הגדולה, 'מלחמה ושלום'. בסוף שנות החמישים של המאה ה-19 נשא טולסטוי אישה והחל בהקמת חיי משפחה כרוזן עשיר ובעל אחוזה. בתקופה הבאה הוא התמקד בבניית קן משפחתי מאושר, אך לא ניתק את עצמו מן הבעיות החברתיות של רוסיה: בשנים 1859–1963 הוא יסד באחוזתו, יאסנאיה פוליאנה, בית ספר לצמיתים ולילדיהם, ערך ופרסם עיתון חינוכי והשתתף בחיים הפוליטיים של רוסיה בכל הנוגע לתהליך שחרור הצמיתים. מפעל זה, שזכה לפרסום רב גם מחוץ לגבולות רוסיה, לא הסיט אותו מן השינוי הגדול באורח חייו והוא שם כאמור את הדגש על חיי משפחה ובניית בית. לדבריו הוא ביקש בשנים אלה הפוגה מן הייעוד האמנותי והתרחק במכוון מחברת סופרים ואמנים. כך החל הקהל הספרותי, שהכירו מפרסום כתביו הראשונים – פרקי האוטוביוגרפיה ('ילדות', 'שחרות', 'נעורים') וסיפורי המלחמה (למשל, 'סבסטופול', שהתבסס על חוויותיו כקצין במלחמת קרים),¹ וזיכה אותם בקבלת פנים נלהבת – לשכוח אותו בהדרגה.

טולסטוי האמין כנראה באמת ובתמים, לפחות לזמן-מה, שללא כתיבה ימצא סיפוק ואולי אפילו אושר. למראית עין התחזקה נטייתו זו לאור השינויים שהתרחשו במערכת הספרותית, עם עלייתה של הביקורת הרדיקלית המכונה 'ניהיליסטית', שדרשה מן הספרות עמדה ברורה בעניינים חברתיים ופסלה יצירות שנועדו בעיקר לסיפוק אסתטי-אמנותי. אולם הרגשת הזרות של טולסטוי לעולם הספרותי החדש, לרבות לכתבי העת שפרסם בהם את יצירותיו הראשונות, דווקא חידשה בו למעשה את תשוקת הכתיבה. כך הגה טולסטוי, בראשית שנות השישים, בשתי תכניות ספרותיות נפרדות לחלוטין, ואף החל במחקר שנדרש להשלמתן. יצירה אחת מאלה הייתה אמורה להיות רומן-משפחה בסגנון אנגלי וניתן לה השם 'All is well that ends well'. בטיוטות העבודה על יצירה זו נמצא המתווה הכללי של ה'רומן' שביצירה 'מלחמה ושלום': חלק נכבד מן ההרפתקאות, הסיבוכים והעיכובים, המוליכים לבסוף לנישואי שני זוגות

1 כל הכתבים הללו של טולסטוי הצעיר מצויים גם בתרגום עברי.

האוהבים, למעט השמות שניתנו להם רק אחר כך (פייר בוזחוב ונטשה רוטובה; ניקולאי רוטוב ומריה בולקונסקאיה). ארבע דמויות אלה מצויות כבר בכל התכניות לרומן בשמות שהשתנו מטייטה לטייטה, וכן דמויות משניות אחדות שתופענה ב'מלחמה ושלום'. אולם בתכניות אלה חסרות לא רק הדמויות ההיסטוריות הממשיות, תיאורי ההתרחשויות הצבאיות ומחשבות המחבר על ההיסטוריה, אלא למשל גם דמות כה מרכזית כמו הנסיך אנדריי בולקונסקי. ביצירה השלמה יהיה בולקונסקי לא רק עמוד התווך בחלק המלחמתי אלא גם מעין ציר המחבר והמגשר בין סיפור המשפחה לסיפור המלחמה.

נוסף על השאפתנות ליצור רומן כה נרחב, טיפח טולסטוי באותן שנים תכנית ליצירה שונה בתכלית. זו הייתה אמורה להיות יצירה, אולי רומן, בשם 'הדקבריסטים', שתגולל את סיפורו של דקבריסט הזוכה לחנינה של הצאר ושב בשנות החמישים ממאסר ממושך. לשם כתיבת סיפור זה רצה טולסטוי להתעמק בהוויה הרוסית בשנות גידולם והינכם של הדקבריסטים קודם המרד שלהם בשנת 1825. התעניינותו זו כללה את מלחמות נפולאון בשנים 1805, 1807 ו-1812; טולסטוי ריאייך דקבריסטים אחרים ששרדו עד ראשית שנות השישים, ואף התכתב ושווח ארוכות עם הרצן בנושא זה בעת ביקוריו באירופה. מכל אלה היה ברור לו שביצירה שהוא עומד לכתוב ימלאו תפקיד מרכזי לא רק דמויות ממשיות של דקבריסטים (כמובן שבציפוי בדיוני מסוים, כפי שנהג בסיפורי הילדות והנעורים ובסיפורי המלחמה שלו) אלא גם דמויות היסטוריות ממשיות, שיופיעו בשמותיהן ויעוצבו על פי פרטים הידועים מן ההיסטוריה.²

התכניות לשתי היצירות הנפרדות האלה לא עלו יפה, אבל כישלון כל אחת מהן הביא למעין מיוזג של כמה מן החומרים שהיו אמורים להיכלל בהן; מיוזג זה הוא שהעמיד, בסופו של דבר, את יצירת הענק שלפנינו. על שני סוגי החומרים, דהיינו רומן העוסק במשפחות של בני אצולה וכרוניקה צבאית-מדינית של מלחמות נפולאון ברוסיה, הוסיף טולסטוי מסה פילוסופית על הסיבתיות והחירות בחיי אדם בכלל ובהתרחשויות היסטוריות כבירות בפרט. בשל כך נקלעו הכותבים על 'מלחמה ושלום' למבוכה לאיזה ו'אנר לשייך יצירה זו, או לפחות כיצד להגדיר מהו העיקר בה: רומן? כרוניקה היסטורית מגמתית? מסה פילוסופית? אפוס קלאסי-מודרני? זאת ועוד: בשנת 1863, כאשר החל טולסטוי את כתיבת 'מלחמה ושלום' שנמשכה שש שנים, לא עלו במוחו שלושת היסודות – רומן, סיפור מלחמה ומסה פילוסופית. על רומן המשפחה, שפרקים ממנו פורסמו כבר ב-1865, נוספו תחילה הפרקים הצבאיים-מדיניים (הסיפור

2 עובדות אלה שאובות מן המונוגרפיה הגדולה והמפורטת של בוריס אייכנבאום וראו הכרך המוקדש לשנות השישים: B. Eikhnenbaum, *Tolstoy in the Sixties*, trans. Duffield White, Ardis, Ann Arbor 1982, pp. 175–243

ההיסטוריה), ועליהם נוספו רק אחר כך, בשתי שנות העבודה האחרונות על היצירה, הפרקים הפילוסופיים. הבריאה המלאה של הקוסמוס הטולסטויאני הזה ארכה אפוא שש שנות עשייה שלמות, ובשנה השביעית שבת היוצר מכל מלאכתו אשר עשה. הרחק מן העולם הספרותי הסואן של מוסקבה ופטרבורג, באחוותו שביאסנאיה פוליאנה, הוא ציפה לתגובות והדים כיוון שהיה סמוך ובטוח כי יצירתו תעורר פולמוס בשני מישורים לפחות – וזאת על רקע הערכים והנורמות שהפכו שליטים בעולם הספרות הרוסית בשנות השישים. המישור האחד היה עצם עיסוקו של הרומן בחיי האצולה ובעלי אחוזה, שעה שהביקורת 'הפוזיטיביסטית' או 'הניהיליסטית' תבעה מן הסופרים לעסוק במעמדות הנמוכים יותר (דוסטויבסקי ראה ב'מלחמה ושלום' סיום 'בגדולה מונומנטלית' של סדרת היצירות מחיי האצולה). במישור האחר היה נראה כי ההגות ששוקעה בתוך היצירה, במובלע ובמפורש גם יחד, קרובה לרעיונותיהם של הסלבופילים יותר מאשר לרעיונות המבקרים הסידי המערב.

אחת מנקודות הביקורת הצפויות ביותר התמקדה בהעדר אחדות בספר, משום שהוא כולל מרכיבים כה הטרוגניים: רומן, היסטוריה צבאית-מדינית ומסה פילוסופית. ביקורת זו חזרה ונשנתה בעיקר מחוץ לרוסיה, משתורגם הספר ללשונות אחרות. הנרי ג'יימס למשל השווה את יצירות טולסטוי ל'פודינג נזולי'. אין ספק שכך הוא הדבר אם בוחנים את היצירה על פי קנה מידה של אחדות, השאול מרומנים 'בנויים היטב' נוסח בלזק או דיקנס, טורגנייב או דוסטויבסקי.³ אבל אסור שביקורת זו תמנע מאתנו מלראות את התכנון המוקפד והמבנה הברור, שלתוכו יצק טולסטוי את החומרים ההטרוגניים של היצירה. העיקרון המבני העיקרי של הספר הוא של הקבלה והנגדה: בארבעת חלקיו הראשונים מושם הדגש על הנגדה והקבלה של ימי שלום וימי מלחמה; לאור דרך היצירה, ניתן לתאר זאת גם כהנגדה בין חיי בית וחיי היסטוריה. כפילות ההגדרה בהתפתחות הגותו הכללית של טולסטוי חשובה להבנת היצירה: לנגד עיניו עמד תחילה הניגוד בין חיי הפרטים במסגרת המשפחה (כבנים ובנות, כהורים לילדים, כאחים ואחיות, כמאהבים או יריבים), חיים המופרשים כביכול מחיי החברה וההיסטוריה, לבין חיי דמויות הרוצות להשפיע על החברה ומבקשות לעצב את ההיסטוריה. בשלב ראשון זה של כתיבתו לא היה אפוא לנגד עיניו של טולסטוי הניגוד

3 טולסטוי היה מודע היטב לביקורת זו אך ראה בה מעין מחמאה. לעת זקנתו, באחת משיחותיו עם ידידו גולדנויזר, סיפר טולסטוי על שיחה שהייתה לו עם עם טורגנייב, שבה הסכימו ביניהם כי כל יצירות הספרות הרוסית הגדולות לא התאימו להגדרה של 'יצירות עשיות היטב' במתכונת הסוגות הספרותיות המקובלות במערב. כך 'ייבגניי אונייגין' של פושקין, 'נפשות מתות' של גוגול, 'גיבור דורנו' של לרמונטוב ו'רשימות מבית המוות' של דוסטויבסקי. אין ספק שהשניים חשבו כך גם על 'רשימותיו של צייד' של טורגנייב ועל 'מלחמה ושלום'. הם הסכימו שיצירות המתאימות לסוגות המערביות אינן מתעלות מעל לבינוניות.

שבין ימי שלום לימי מלחמה; רק עם התקדמות העבודה התקשר הניגוד הראשון לניגוד שבין ימי שלום לבין ימי מלחמה. הקשר העיקרי ביניהם הוא העמדת גורלם של אותם אצילים רוסים במרכז הסיפור, הן באירועי השלום (או המשפחה) הן באירועי המלחמה (או ההיסטוריה). אירועי השלום ואירועי המלחמה זוכים למספר פרקים זהה והמחבר אינו מניח לאף אחד מהם להשתלט על כל היצירה ועל תשומת לבו של הקורא.

רק בשני החלקים האחרונים של הספר (שניים מתוך שישה) נוסף מרכיב ז'אנרי שלישי: הרהוריו המופשטים של המחבר על חופש וסיבתיות בחיי האדם בכלל ובמהלך ההיסטוריה והמלחמה בפרט. אך גם כאן, כמו בארבעת החלקים הראשונים, חלוקת הפרקים לחומרים הז'אנריים השונים מוקפדת ביותר. גם בתוך כל אחד משלושת המעגלים הז'אנריים השונים שולט עקרון ההנגדה כעיקרון מרכזי בקומפוזיציה. בתיאור חיי משפחות האצילים, חוט הסיפור עובר תמיד מן החיים הטבעיים בבית רוסטוב אל החיים המלאכותיים של משפחת קוראגין, או מחיי האחוזה הכפרית של משפחת בולקונסקי אל חיי החברה הגבוהה בסנט פטרבורג; בחלקים אחרים של היצירה הוא עובר מאירועים דרמטיים אל תגובות המחשבה (בעיקר של פייר או אנדריי). בתיאור המלחמה עובר המבט מן הצבא הרוסי אל הצרפתי, לרבות המעברים מקוטוזוב אל נפוליאון, ויש גם מעברים סדירים מתיאור המפקדות אל הנעשה בשטח, כמו גם מתיאורים של פעולה או אירוע אל הרהורי הנפשיות הפועלות על האירועים. גם כאשר נוספים בשני החלקים האחרונים הרהורי המחבר, הם מפוזרים בין תיאורי משפחה ותיאורים היסטוריים, כדי שתיווצר חלוקה שווה כמעט של ה'חומר' המוקדש לכל אחד מאלה. החוטים המקשרים בין כל החלקים רבים ושונים: הגורם הראשון במעלה הוא כאמור הדמויות, אך גם תאריכים היסטוריים חשובים, מוטיבים ודימויים ספרותיים, קושרים את שלוש החטיבות זו לזו.

יש לזכור שמושגי טולסטוי על יצירה אורגנית (בניגוד ליצירה מכנית) חייבו לטעת את סיפור המעשה כולו בנעימת הקול של מספר בעל־פה, ה'סקאז' הרוסי המפורסם. נעימת קול זו משווה לא רק טבעיות ואורגניות לכל חלקי היצירה אלא גם אחדות. מכאן נקל להבין מדוע טולסטוי עושה כל שביכולתו כדי לטשטש את המוסכמות המסורתיות של הז'אנרים הפנימיים הכלולים ביצירתו: הז'אנרים של הרומן, הכרוניקה הצבאית והמסה הפילוסופית. עם זאת, אין טשטוש זה מוחק את אופיים. כך למשל, אם נתעכב רק על היסוד הרומנסקי, נראה כי לא חסרים ביצירה מוטיבים מובהקים או צירופי מוטיבים של רומן אינטריגות פופולרי (גדול חוקרי טולסטוי, בוריס אייכנבוים, מראה בספרו 'טולסטוי בשנות השישים' כי טולסטוי הרבה לקרוא רומנים פופולריים רוסיים ורומנים אחרים סמוך לזמן כתיבת היצירה). כך מופיע ביצירה מוטיב של ניסיון לגזול ירושה באמצעות גנבת צוואה מתחת לכרית, שעליה מונח ראשו של גוסס (מוטיב המתאים לבלזוק); סיפור שובו לביתו של מפקד קרבי, שהיה נעדר ונחשב למת – בדיוק

בשעה שאשתו יולדת את בנו ומתה בלידתה (זימון מקרים הראוי לדיקנס); איש מוזר יוצא להתנקש בנפשו של נפולאון בקרדום, אך במקום ההתנקשות הוא מציל ילדה קטנה משרפה (מוטיב העשוי להשתבץ ברומן של אלכסנדר דיומא); אזרח מן השורה נקלע ללב המלחמה, מתקשה להבין את מהלכה ומתבונן בה מנקודת מבט היוצרת הזרה של כל המתרחש (מוטיב שטולסטוי שאל בוודאי מ'מזנר פרמה' של סטנדאל), ועוד ועוד. אבל כל המוטיבים הללו, הנחוצים לרומן 'בנוי היטב' כדי לעורר עניין, מתח או סקרנות במהלך המאורעות, מוסווים היטב ביצירה. טולסטוי עושה זאת באמצעות טוויית רשת תיאורית, המכסה את נקודות המפנה ההכרחיות לסיפור המעשה בריבוי של פרטים ויוזאליים, צדדיים וטפלים לעלילה, וריבוי של הערות אפיון (קומנטר) של המספר. שני יסודות ספרותיים אלה משהים את פיתוח העלילה, עוצרים את זרם הזמן על ידי מבטים מפורטים על החלל או על ידי סטיות זעירות לשם הערכת המתרחש. בדרך זו הם יוצרים רושם של 'כך בדיוק זה היה', רושם חיוני כל כך לאשליה הראליסטית. נסתפק בדוגמה אחת: בין המידע על מזימת הנסיך וסילי ושאריתו לגנוב את צוואת בזוחוב (המותיר את כל הונו לבנו הבלתי חוקי פייר) לבין תיאור הניסיון הכושל להציא לפועל מזימה זו, טולסטוי מביא שמונה עמודים של תיאורי חדרים, רהיטים ומשרתים בביתו של בזוחוב.

ב. יחסו של טולסטוי למלחמה

הפרטים הביוגרפיים והספרותיים שהבאתי לעיל חיוניים כדי להעריך נכונה את דרך ההצגה המלאה של מלחמה ושל שלום בספרו של טולסטוי. הדבר אמור בעיקר כאשר תיאור המלחמה בספר חורג מן ההגות על המלחמה, המפותחת בשני הכרכים האחרונים, ולמעשה אף מערער עליה ונוגד לה.

מתיאורי המלחמה שבספר מצטבר רושם מורכב לגבי יחסו של טולסטוי למלחמה. בתהליך היצירה זנח טולסטוי עד מהרה את ההנגדה הראשונית, בין חיי פשטות ביתיים של בני האצולה (שהעלאתם על נס ברוח אידיאלית הייתה מטרת 'הרומן האנגלי' שרצה לכתוב), לבין חיי מלחמה מלאי סאון, מונעים על ידי אידאליים (מפוקפקים בעיניו) של רדיפת כבוד, תהילה צבאית והצלחה חברתית. אכן, תפיסת רוסו של טולסטוי הצעיר, כלומר ההנגדה בין הטבעי למלאכותי, ההנגדה בין תרבות הרגש הפנימית והמוסרית לבין האמביציה החברתית החיצונית, שלטת לכל אורך היצירה בהערכת הדמויות והמעשים; אולם היא חוצה את התחומים של ימי שלום וימי מלחמה וקיימת בתוך כל אחד מהם. בקרב האנשים של ימי השלום יש מלאכותיים (בני קוראגין) וטבעיים (בני רוסטוב) אך גם בקרב אנשי המלחמה יש כאלה וכאלה: נפולאון והקצין דרובצקוי מלאכותיים ואילו קוטזוב והשליש הנסיך בולקונסקי – טבעיים. אין ספק שטולסטוי

תיעב תיעוב נוצרי עמוק ופשוט את המלחמה, אפילו היא מלחמת הגנה 'מוצדקת', אבל הוא גם ראה בה מבחן מוסרי עליון: תיאוריו מעלים על נס את נכונות הלוחמים להקריב את עצמם למען מטרה בלתי אנוכית, ובכך הוא דומה לשאר ההוגים, הרואים במוסר את מותר האדם ובשל כך הם מפארים את המלחמה על שמתגלה בה נכונות של בני אדם להקרבה עצמית למען מטרה נעלה.⁴ העמדה האמביוולנטית הזו של טולסטוי לגבי המלחמה בולטת גם ביחסו לשני הגיבורים הרואים בתהילה את מטרת פעולותיהם: כאשר נפולאון הוגה בתהילה כיעד למעשיו, הסופר מבקר אותו ולועג לו כאדם ריק, פוחז וחסר רגש; ואילו שעה שהנסיך בולקונסקי הוגה, לפני הקרבות המכריעים של אוסטרליץ, בתהילה שתהיה מנת חלקו לאחר שיעלה בידו לעשות מעשה דרמטי שישנה את מהלך הקרב, טולסטוי מתאר אותו בנימה אוהדת מאוד, אף שאינו זוכה במפורש לשבח על הגיגיו אלה.

כידוע נטל טולסטוי את שם ספרו מספר של פרודון, שהיה בזמנו פופולרי מאוד, וניטשת מחלוקת חכמים בשאלה הכוללת על אודות מידת השפעתו של פרודון על טולסטוי. ישעיהו ברלין למשל סבור שלפרודון נודעה השפעה מעטה מאוד וכי טולסטוי לא שאל מספרו של פרודון הרבה יותר מן השם.⁵ לעומתו מתאר אייכנבוים בפירוט רב את פגישותיו של טולסטוי בבריסל עם פרודון ואת חילופי הדברים ביניהם, ומגיע למסקנה כי השפעת פרודון על טולסטוי הייתה רבה. פרודון העריץ מלחמות עתיקות וכינה את המלחמה 'אירוע אלוהי', אבל סבר שהמלחמות המודרניות, הנגרמות בשל חמדנותם הכלכלית של השליטים, הן פשעים כנגד האנושות והיה ניתן למנוע אותן. טולסטוי ראה ללא ספק במלחמת העם הרוסי בנפולאון ב-1812 'אירוע אלוהי', כזה המתואר באפוס הקלסי: מלחמה על חירותו, תרבותו וערכיו של העם, מלחמה המלכדת את כל המעמדות בחברה, מלחמה פטריוטית לעילא ולעילא, ולא תגרה קטנונית שמטרתה השגת יתרונות הומריים. על יחסו של טולסטוי למלחמה, שנסקר עד כה בשלושה גורמים (תיעוב של זוועות המלחמה, נקודת הראות הייחודית למוסר ורגש ההתלהבות הפטריוטית המבטא את 'רוח העם'), יש להוסיף את נקודת הראות האסתטית הבולטת אצלו תמיד: המלחמה איננה רק צחנת גורים ופצועים אלא גם תרגילי סדר מבהיקים, כלי נשק נוצצים ומעשי גבורה של אנשים צעירים ויפים. אמנם האציל טולסטוי סיים את חייו כפציפיסט שוויתר על כל רכושו למען רעיון הקומוניזם הנוצרי,

4 דוגמאות בולטות הן קאנט והגל, ואצלנו – מרטין בובר והרב קוק.

5 ברלין כותב כי 'קשה למצוא דבר־מה ייחודי לפרודון ב"מלחמה ושלום" מלבד השם, ואילו אייכנבוים – שברלין ראה בו, בצדק, את מהבר המחקר החשוב ביותר על טולסטוי – מייחס להשפעת פרודון רעיונות לא מעטים אצל טולסטוי. ראו מאמרו של ברלין: 'The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History', *The Proper Study of Mankind*, New York 1997, pp. 472, 482; ואת דעתו של אייכנבוים בספרו (לעיל, הערה 6), עמ' 177-184.

אך בלטה חיבתו לצד האסתטי שבמלחמה; הדבר מודגם בספר זיכרונותיו של גורקי על טולסטוי משנת 1905: השניים הודמנו יחד בקרמלין כדי להגיש פטיציה לצאר בנושא הומניטרי כלשהו, וכששוחחו בחוץ עברו על פניהם שני קציני פרשים במדיהם הנוצצים וסוסייהם המבהיקים. אף ששיחתם נסבה על מלחמת רוסיה-יפן וגינתה את המיליטריזם, משך טולסטוי בשרוולי מעילו של גורקי ואמר לו בהתרגשות: 'ראה כמה הם יפים!'.

וכך נמצא אצל טולסטוי האיש יחס כללי מורכב למדי למלחמה ויחס מורכב למדי לימי השלום. השלום נעדר מעשי הפשע והטירוף של המלחמה [‘הרצח, האונס, השוד, השמדת הרכוש, ההונאה וזיוף השטרות’; נפולאון נקט שיטה אחרונה זו כדי לעורר מהומה בקרב הרוסים וטולסטוי מונה אותה תמיד, מסיבות אמנותיות, בין זוועות המלחמה]; אך השלום חסר גם את רגעי ההתעלות האסתטית והמוסרית של המלחמה. עם זאת, רק בבחינת היצירה ‘מלחמה ושלום’, ובעיקר בפרקי ההגות שבה, ניתן לאבחן בצורה מדויקת יותר את המאחד והמפריד בין מצבי שלום לבין מצבי מלחמה.

יש לפתוח ולומר כי טולסטוי דן בסיבתיות, במקריות ובהכרחיות, בחופש הבחירה ובדטרמיניזם, ברמת ההפשטה וההכללה הגבוהה ביותר – כדיון מקיף בחיי האדם. הגם שבספרו הוא מבאר את השקפתו על האירועים ההיסטוריים הגדולים, ובראשם המלחמה, הוא אינו מפריד בין שלום למלחמה, בין החיים האינטימיים לבין החיים הפומביים וההיסטוריים. הסתירה בין חירות לדטרמיניזם כפי שהיא מנוסחת אצל קאנט, העדר היכולת להכריע הכרעה עיונית בשאלת חופש הרצון והדטרמיניזם, העסיקה מאוד את ההגות הרוסית במאה ה-19; היא שלטת גם בכל הדיון העיוני בשאלה זו ב'מלחמה ושלום'. לפי טולסטוי, בהשפעה ברורה של שופנהאואר, אפשר להשקיף על מרבית המעשים של בני האדם, לרבות מחשבותיהם, מנקודת ראות 'מדעית' – ופירושו של דבר לראותם כתוצאות הכרחיות של סיבות נתונות; ואפשר להשקיף עליהם מנקודת ראות 'מטאפיזית' ולא-מדעית, כיצירי חירות – משום שהגורם המחולל את הפעולה אינו נמצא בתוך הזמן, החלל ומערכת היחסים הסיבתיים, ולפיכך החירות היא גורם שאינו מוכר באחד מתחומי המדע. אין אלה אסכולות קאנט ושופנהאואר בטהרתן משום שהן עברו תהליך של מורכבות והקצנה בדרכן מן המערב לרוסיה, כפי שרוסו בנוסח הרוסי אינו רוסו שבמקורו הצרפתי או המערב אירופי. טולסטוי מוסיף ואומר שככל שאירוע מרוחק יותר בזמן מאלה ההוגים בו, כן ניטה יותר לראותו כנתון בשרשרת אירועים הכרחית; ככל שהוא אירוע אנושי הקרוב אלינו יותר בזמן, כן ניטה לראותו כאירוע שהוא יליד חירות, ואז גם לשפוט אותו ולהעריכו מבחינה מוסרית.

על מחשבה זו, המורכבת למדי, נוסף כאן מרכיב שלישי – בעיקר ביחס להתרחשות ההיסטורית. לעולם אין אנו יודעים את מלוא הרקע הסיבתי להתרחשות כלשהי הנוגעת בחיי המונים – כמו נדידת עמים, מהפכה או מלחמה – שכן התרחשות כזו ניוונה מפעולתם של מיליוני גורמים אנושיים, מאינספור פעולות ספונטניות וחופשיות

מלחמה ושלוש מבקש לבחון את המושגים המנוגדים 'מלחמה' ו'שלוש' כשהם שלובים זה בזה, אך גם לדון במקומו של חזון השלוש כפי שבא לידי ביטוי בתודעה האנושית לדורותיה. מלחמות היו תמיד נושא לכתיבה ספרותית והיסטורית אך נושא השלוש לא נידון בהיקף ובעומק דומים. את מרבית מאמרי הקובץ **מלחמה ושלוש** מלווים המתיחות הפנימית בין הסלידה מן המלחמה ומן האלימות לבין ההכרה בתפקיד שמילאה המלחמה במהלך ההיסטוריה האנושית. מצד אחד, מנסים כמה מאמרים להתמודד עם מקומן של המלחמות והמהפכות בהיסטוריה ועם ההצדקות השונות שניתנו להן, על רקע ההכרה שיחד עם זאת יש מקום לגנות את המלחמה מנקודת השקפה מוסרית והומניסטית. מצד אחר, דנים מאמרים אחדים בניסיונות שנעשו, בעבר ובהווה, למתן את אימי המלחמה ולנסות למצוא דרכים לא אלימות לפתרון סכסוכים. המאמרים משתרעים על פני תקופות ותרבויות שונות, למן העת העתיקה ועד ימינו, וכוללים דיונים מתחומי ההיסטוריה, המשפט והספרות. על רקע זה מתאר הקובץ **מלחמה ושלוש** את המארג המורכב של מלחמה ושלוש המלווה את ההיסטוריה האנושית. ניתן לקוות כי התובנות שהועלו בקובץ ישמשו בסיס להבנה מעמיקה של הבעיות הכרוכות לא רק במלחמות אלא גם מעבר להן, ויפתחו חלון של תקווה לעתיד טוב יותר.

המשתתפים בקובץ

שלמה אבינרי • יאיר אורון • יהודה בלוס • חדוה בן-ישראל • מנחם ברניקר • עזר גת • טל דינגוט אלכופר
משה הלינגר • גבריאל הרמן • תמר הרמן • אלכסנדר יעקובסון • אריה י' כוכבי • אמנון לינדר
אלה לנדאו-טסרון • מנחם מילסון • איוון פרידמן • דלית רום-שילוני

עיצוב העטיפה: סטודיו מירה קודר / שולמית מאיר

